

מעל ומתחת לפני המים: פערים בסיקור העיתונות היומית בישראל את מאבקם של הדייגים והלוחמים בפרשת הקישון

אלה בן עטר

מבוא

התקשורת ככלי ביטוי ציבורי אמורה לשמש צופר אזעקה לכאבם של אזרחים הנאבקים בממסד ולגייס תמיכה ואהדה לשינוי המצב (כספי, 2001). האומנם התקשורת נאמנה לתפקידה זה? האומנם כל האזרחים זוכים לשוויון הזדמנויות בסיקור מצוקתם בתקשורת? את קולה של איזו קבוצה התקשורת משמיעה או משתיקה? מהן המשמעויות הגלויות והחבויים באופי הסיקור של העיתונות היומית בישראל בהקשר של בולטות והדרה של קבוצות חברתיות?

מאמר זה מנסה לשפוך אור על הדרך השונה שהעיתונות האיכותית והעיתונות הפופולרית מסקרות מאבק זהה של שתי קבוצות חברתיות בישראל המתמודדות עם גורל דומה של פגיעה קשה בבריאות חבריהן. מקרה הבוחן המכונה 'פרשת הקישון' עוסק בטענה כי זיהום המפעלים הפטרוכימיים שבסביבת נחל הקישון את מי הנחל גרם תחלואה גבוהה בקרב לוחמי השייטת¹ ודייגי הקישון.

המחקר יעסוק בשני עניינים מרכזיים:

1. השוואה בין אופי הסיקור של שתי הפרשות בשני סוגי העיתונים – האיכותי והפופולרי – אשר תלמד על דרכי הפעולה שהם נוקטים בסיקור אירוע חדשותי שיש לו זיקה לסוגיות הנוגעות למאבקן של קבוצות חברתיות.

* המאמר מבוסס על חיבור לצורך קבלת התואר מוסמך במדעי המדינה בהנחייתו של פרופ' אשר כהן באוניברסיטת בר-אילן. ראו: אלה בן-עטר, 'בולטות והדרה: "ייצוגן בתקשורת של קבוצות חברתיות בישראל מקרה בוחן: מאבק הדייגים וחילי שייטת בפרשת הקישון', אוניברסיטת בר-אילן, רמת גן 2010.

1 במאמר כונתה קבוצת הלוחמים בשם כולל 'לוחמי השייטת', ונכללו בה גם לוחמי הנדסה ימית ולוחמי היחידה לתפקידים תת-ימיים מיוחדים (הילת"ם), שגם הם התאמנו בקישון.

2. ניסיון להסביר מדוע קולם של הלוחמים, אנשי הדממה, נשמע היטב, ואילו קולם של הדייגים כמעט נבלע ונעלם? סוגיה זו תיבחן בהקשר של הזיקות שיש לתקשורת כלפי קבוצות מהעילית החברתית לעומת קבוצות חברתיות ממעמד נמוך, והיא תאפשר התבוננות עמוקה במעורבותה של העיתונות בשימור ובקיבוע המבנה החברתי ההיסטורי בישראל.

פרשת הקישון

בסוף מאי 2000 פרסם העיתון ידיעות אחרונות תחקיר עיתונאי מקיף (טל-שיר ויחזקאל, 26.5.2000) שחשף כי לוחמי השייטת שהתאמנו בצלילה במי הקישון נחשפו לחומרים רעילים ורבים מהם חלו ואף נפטרו ממחלת הסרטן. בעקבות הפרסום והסערה הציבורית שהתעוררה בעקבותיו הוקמה ועדת חקירה ובראשה נשיא בית המשפט העליון בדימוס מאיר שמגר. את הוועדה מינה ראש הממשלה אז אהוד ברק, ותפקידה היה לבדוק אם קיים קשר בין זיהום מי הקישון ובין מחלת הסרטן שרבים מלוחמי השייטת אשר התאמנו בקישון לקו בה (טל-שיר, 2009).

עבודתה של ועדת שמגר החלה באוגוסט 2000 והסתיימה באפריל 2003, עם הגשתו של הדוח הסופי. ברוח זה הציג השופט שמגר את דעת המיעוט וטען שקיים קשר סיבתי בין השהות במי הקישון ובין התחלואה הגבוהה. שאל מופז, שר הביטחון אז, החליט לאמץ את דעת המיעוט שהציג השופט שמגר, ומשמעות החלטתו היתה כי המדינה, באמצעות משרד הביטחון, אחראית למי שנפגע בעת הצלילות בקישון בשל שירותו הצבאי וכי היא תכיר בלוחמים שנפגעו כנכי צה"ל ובמשפחות הנפטרים כמשפחות שכולות.

כל אותה עת (2000-2003) התנהל בבית המשפט בחיפה, רחוק מעיני הציבור ומחשיפה לתקשורת, דיון בתביעה שהוגשה נגד המפעלים הפטרוכימיים בדרישה שיכירו באחריותם לתחלואת הדייגים. בתקופה זו נפטרו אחדים מהדייגים שנכללו בכתב התביעה. אל מול עורך הדין האחד שייצג את הדייגים ניצבו 44 עורכי דין מטעם המפעלים, וכל העדים שנקראו להעיד במשפט תיארו את חוויית הנחיתות של הדייגים בדיונים. נכון לכתביבת דברים אלה המשפט עוד מתנהל, ולהערכת המעטים בעלי העניין הוא צפוי להימשך עוד שנים רבות ('אורלי וגיא בע"מ', 5.9.2010).

פרשת הקישון מאפשרת לבחון את תפקידה ואת דרכי פעולתה של העיתונות – האיכותית והפופולרית – במאבקה של קבוצות מיעוט בממשל,

במוסדותיו ובבעלי ההון, וכן להגדיר אילו תנאים מסייעים לקבוצת מיעוט 'להימצא ראויה' לקבל את עזרת התקשורת במאבקה.

רקע תאורטי

עיתוני איכות ועיתונים פופולריים

כלי התקשורת הם כיום הזירה המרכזית של השיח הציבורי, ותקשורת ההמונים היא התחליף ל'כיכר העיר' המסורתית. לתקשורת תפקיד חשוב בגיבוש סדר היום הציבורי (McCombs and Shaw, 1972), בבחירת הנושאים שיידונו ולא יידונו בה (Noelle-Neuman, 1974) ובעיצוב האופן שהדיונים מוצגים לציבור (Lyengar, 1990; Wanta, Golan and lee, 2004). השיח המתנהל היום בתקשורת מאפשר לנציגי קבוצות להביע את עמדתם ואת דעותיהם, ולעתים דעות אלה מתנגשות זו בזו. השיח אינו ניטרלי, סטרילי או טכני, והוא מתנהל במגרש בעל חוקי משחק ייחודיים: יש בו 'שומרי סף' (gatekeepers), 'שוערים', 'פרשנים', 'שחקנים' וצופים-קוראים, ובמרחב מעורבים גם בעלי הון, קבוצות אינטרס, פוליטיקאים, תנועות חברתיות, וגם אנשי רוח ובעלי השפעה חברתית (כהן א', 2008; כספי, 1995). העיתונאים נחשבים מי שמווסתים, בולמים, בוחרים או עוצרים את המידע. במרחב זה מתקיימים קשרים חברתיים, התכנסויות חופשיות ודיון בכל מיני נושאים, ואלה מביאים לידי תחרות בין מגוון הדעות. אמצעי התקשורת מתווכים אפוא בין המוסדות החברתיים ומאפשרים ביטוי של מגוון דעות, ובסופו של דבר מביאים לידי התגבשותה של דעת הקהל (ידגר, 2003). עם זאת, אמצעי התקשורת אינם עשויים מקשה אחת, והם נבדלים זה מזה במאפייניהם ובדרך שהם בוחרים להתייחס אל המציאות. יריעות חדרותיות יכולות להשפיע על סדר היום הציבורי משום שהן משפיעות על הדרך שהצופים תופסים את החיים החברתיים והפוליטיים. הסיפור החדשותי מתווה את הקווים הנורמטיביים ומציג את המקובל בסדר החברתי, וכך מכונן ומאשרר אותו (דור, 2001). סיפור זה בנוי על קודים חברתיים מקובלים ועל מוסכמות ופועל במסגרות המוכרות לקהל הצופים-קוראים. הסיפור החדשותי אינו יכול להיות חדש לגמרי, שכן לקהל לא תהיה מסגרת פרשנית להבין אותו, ולכן קיים מתח בין החדשות ובין ההקשר הסיפורי שהן מוצגות בו (דורי-הכהן, 2012).

את העיתונות הכתובה מקובל לחלק לשני סוגים: עיתוני איכות (Quality Press) ועיתונות פופולרית. עיתוני האיכות פונים בדרך כלל לבני האליטות,

לאנשים בעלי השכלה, ואילו העיתונים הפופולריים פונים לקהל רחב והם עממיים יותר באופיים (Roeh and Nir, 1992).

מקרה הבוחן העומד במרכז עבודה זו – סיקור מאבקן הציבורי של שתי הקבוצות להכרה בפגיעה בהן – נבדק בשני עיתונים יומיים בישראל; האחד – ידיעות אחרונות – נחשב עיתון פופולרי, והאחר – הארץ – נחשב העיתון האיכותי של ישראל.

העיתונות האיכותית מתוארת בספרות ככזאת המשרתת את הצורך של הקורא במידע ובפרשנות, לעומת העיתונות הפופולרית, המתוארת כאמורה לספק ריגושים, חוויות ובידור (לימור ומן, 1997). מאז ומתמיד העדיפה העיתונות האיכותית להיראות שקולה, כמעט ממלכתית, אגב שימוש בשפה שכלתנית ומאופקת, נעדרת ביטויי רגש. העיתונות הפופולרית לעומתה מרבה להביא את נקודת המבט של האיש 'הקטן' – שלעתים מנוגדת לעמדת הממסד – ולהשתמש בשפה ריגושת ונרגשת הפונה אל לבם של הקוראים, בניסיון לשתף אותם בתהליכים וליצור הרגשה של סולידריות, וכך אנשים 'מוצאים את עצמם' בעיתון (רועה, 1994).

המטרות השונות באות לידי ביטוי גם בהיבט החזותי שכל עיתון בוחר לעצמו. בעבר העדיפה העיתונות האיכותית להשתמש בצבעים שחור-לבן בלבד. עם התקדמות הטכנולוגיה ניתן לפנ החזותי מקום נכבד יותר, ובעקבות המאבק היום-יומי על מקומו של העיתון ועל תפוצתו החלו גם עיתוני האיכות לשלב צבע במהדרה המודפסת. העיתונות האיכותית נוטה להמעיט בתמונות צבע ובכתורות צבעוניות, ומשתמשת בהן רק במקרים יוצאי דופן. עוד היא נוטה לעצב כותרות בינוניות ולהציג תמונות מצולמות ממרחק (לונג שוט) – מתוך ניסיון להראות זווית רחבה יותר של התמונה. העיתון הפופולרי לעומת זה מרבה להשתמש בצבעים, בכותרות ובתמונות בהתאם לאופי הידיעה, כדי ליצור ממד ריגושי חזק מאוד, בין השאר באמצעות העדפת כותרות גדולות, בעיקר בעמודים הראשיים, ה'נמרחות' על פני רוחב העמוד כולו. העיתונות הפופולרית נוטה להעדיף תמונות תקריב (קלוז אפ) באופן שאינו מאפשר לקורא להתחמק מהנושא (לימור ומן, 1997).

לצד המסרים המילוליים מובאים בעיתון גם קודים חזותיים שהם חלק חשוב ממנו. בעיתון מפורסמים איורים, תצלומים, קריקטורות, תרשימים ותצלומי המחשה (אילוסטרציה), ואלה קשורים לטקסט שלצדו הם מובאים. אמצעי לשון בונים את הקו של הסיפור העיתונאי ומכוונים את הקורא לעבר פרשנות אחידה של הסיפור, שלרוב היא פרשנות הגמונית. מייקל טולן (Toolen, 1988) בתוך: דורי-הכהן, 2012) מראה כיצד בסיפורים חדשותיים, אמצעים לשוניים

ומילוליים עוזרים לשמר את ההגמוניה. בכך הוא קושר בין השימוש הלשוני בסיפור החדשותי לרמה האידאולוגית, בייחוד למבנה הכוח השולט בחברה. עיון מעמיק בשימוש הנעשה במאפיינים חזותיים יוכל ללמד על המסר שהכתב, הצלם או העורך רצו להעביר (נייגר, 2008).

ידיעות אחרונות היה העיתון הנפוץ במדינה בתקופה שעליה נערך המחקר. העיתון מאופיין כקונפורמי בדעותיו וכמבקש להגיע לקהל הרחב ביותר. מתוך כך פונה לרגש של הקוראים על ידי פרסום של סיפורים אישיים וניסיון ליצור הזדהות. הארץ נחשב עיתון אליטיסטי, 'עיתון לאנשים חושבים', וקהל הקוראים שלו מוגדר אינטלקטואלי ונוטה יחסית למרכז ולשמאל (דיקר, 1999). אפשר לומר שהעיתונות האיכותית מעדיפה עמדה של סיפור (Telling), כלומר העברת מידע אגב סיקור צונן של הנושא, ואילו העיתונות הפופולרית פועלת בדרך של הצגה (Showing) בניסיון ליצור תחושה שהיא מראה את 'הדבר האמיתי' (רועה, 1994).

בולטות והדרה של קבוצות חברתיות בסיקור התקשורת

בדיקת ההבדלים בין העיתונות האיכותית לעיתונות הפופולרית בהתייחס להצגתן של שתי קבוצות מיעוט חברתיות בישראל הנאבקות על הכרה ציבורית מחייבת התבוננות רחבה בקשר בין בולטות או הדרה של הקבוצות בסיקור התקשורת. חקר ההבדלים בין העיתונות האיכותית לעיתונות הפופולרית בהקשר של הצגת הקבוצות מושתת על גוף הידע המעוגן בתאוריות רבות מתחום התקשורת, כגון הבניית המציאות ומסגור. לתאוריות אלו יינתן אפוא מקום גדול בניתוח סוגיית הבולטות וההדרה של קבוצת הלוחמים לעומת קבוצת הדייגים. ואולם שאלה זו מחייבת הסתכלות רחבה וקישור של הייצוג התקשורתי לאינטרסים חברתיים, לריבוד מעמדי ולגורמי כוח והשפעה בחברה. כדי להתבונן בגורמים אלו יש להיעזר אפוא גם בתאוריות חברתיות. קבוצות מהמרכז הפוליטי, הכלכלי והחברתי זוכות בדרך כלל לבולטות בתקשורת מעצם היותן מחוברות למוקדי הכוח. בה בעת קבוצות אחרות מודרות מהתקשורת, כלומר הן מורחקות מן המרחב הציבורי והן אינן חלק מההגמוניה האידאולוגית, ולעתים הן אינן נראות בה כלל (ליבס, קמה וטלמון, 2003). דרכי הדרתם של החלשים מהתקשורת מגוונות, וכאשר עניינן בכל זאת מתואר בה, לא פעם הוא נעשה באמצעות דימויים סטראוטיפיים (ישובי, 2001). בולטות והדרה של קבוצות מושפעות ממנגוני פעולה אופרטיביים שנבנו באמצעי התקשורת, ותפקידן לסנן את כמות המידע המגיע לחדר החדשות ולקבוע

מה יפורסם ומה יישאר על שולחן העריכה. העיתונאי נתפס כמי שיודע לשפוט מה עיקר ומה טפל, מה רלוונטי לצורכי הציבור או חשוב לו. תהליך המיון שנעשה אמור לשרת את זכות הציבור לדעת, אבל במסווה של מקצועיות בלתי תלויה, מידע שמאיים או נחשב מאיים על ערכים מקובלים נפסל בו (רועה, 1994).

הכתבים, העורכים ואנשי התקשורת בכללם יכולים להסתייע במגוון של טכניקות כדי לקבוע את סדר היום, שכן אופן פרסום המידע, הבלטתו במקום או בזמן, עיצוב העמוד, גודל כותרת ועוד – כל אלה משפיעים על האופן שהוא נתפס בציבור. עמודי החדשות הראשונים נחשבים-ספקי חדשות קשות: כאן אפשר לקבל דיווח תמציתי ועובדתי של אירועי יום האתמול, וקוראי העיתון אכן מייחסים משמעות אובייקטיבית להבחנה בין עמודי החדשות הראשונים ובין שאר חלק העיתון, שכן עמודים אלו נחשבים דיווח עובדתי 'אובייקטיבי' (דור, 2001). ואולם גם הדיווח העובדתי אינו אובייקטיבי לחלוטין, שכן השקפת העולם של הכותב צובעת מראש את הדיווח העיתונאי בגוון פרשני מובהק, מבליטה היבטים מסוימים של המציאות ומעלימה אחרים.

הילגרטנר ובוסק (Hilgartner and Bosk, 1988) בחנו את סיכוייו של נושא להיעשות סוגיה חברתית, את המקום שיקבל בזירות הציבוריות ואת משך הזמן שיחזיק מעמד בתחרות המתמדת עם הסוגיות האחרות, שכן סוגיה חברתית איננה מצב שמוגדר ונשפט לפי אמות מידה אובייקטיביות, אלא היא תוצר של התייחסות והגדרה חברתית. אי אפשר להגדיר אפוא מדד אובייקטיבי למידת החשיבות של בעיה כלשהי שעושה אותה סוגיה.

ההתייחסות השונה לקבוצות חברתיות, הבאה לידי ביטוי גם בתקשורת, מושפעת משיח כולל בחברה, המכונה 'שיח האזרחות'. את שיח האזרחות נהוג לחלק לשתי מסורות פוליטיות הקיימות במדינות דמוקרטיות: (א) המסורת הליברלית – המבססת את זכויותיהם של האזרחים על הטוב האישי, ולא על 'הטוב המשותף', וטוענת שעל המוסדות החברתיים החובה להגן על האינטרסים של חבריה. במסורת זו הכרעותיהם האישיות של האזרחים נבחנות בהקשר של תרומתן לרווחת הפרט; (ב) המסורת הרפובליקנית – הרואה בחברה קהילה בעלת ייעוד מוסרי משותף, והטוענת ש'הטוב המשותף' קודם להעדפת הפרט. מדינת ישראל אימצה לעצמה למן היווסדה מסורת רפובליקנית, והתקשורת בה מבליטה באהדה את קבוצות העילית החברתיות או את היחידים והקבוצות התורמים ל'טוב המשותף'. בישראל קיים משטר אזרחות אתנו-רפובליקני עם מחויבות נמוכה לדגם הליברלי, ובאופן מסורתי קבוצות תוגמלו על תרומתן ל'טוב המשותף', המוגדר 'כינון המדינה ובניית צביונה היהודי' (פלד, 1993). עקרון ההמרה (convertibility), המכונה גם 'המשוואה הרפובליקנית' (לוי,

לומסקי-פדר והראל, 2007), הוא העיקרון שלפיו הזכויות למשאב שהמדינה מספקת מותנה בהתנהגות שהמדינה רואה בה התנהגות ראויה להערכה. לכן קבוצה שאמונה על פטריטיזם והקרבה זוכה מבחינה ציבורית לשמש 'אצולה חברתית' ומייצגת ומשקפת את ערכי ההקרבה והגיוס של החברה, שהנמנים עמה הם 'האזרחים הנעלים האולטימטיביים' (לכל, 2008).

לוחמי השייטת נתפסים כמי שתורמו ל'טוב המשותף' בהיותם קבוצת עילית שקיבלה עליה את תפקיד ההגנה על המולדת (Ben-Asher, 2003). הדייגים, לעומתם, הם קבוצה שפועלת לפרנסתה ולביתה ואינה תורמת לטובת הכלל. יתרה מזאת, לאחרונה אף מיוחסת להם פגיעה אקולוגית משום שדיג המכמרות נחשב דיג ההורס את התשתית של המבנה הביולוגי והזואולוגי של קרקעית הים (בן עטר ובן אשר, 2001; עינב, 2008).

העמדה הערכית המצויה בבסיס הסיקור בכל עיתון קשורה לשיח האזרחות הקיים בחברה הישראלית ועוסק באתוס הלאומי ובתרומה ל'טוב המשותף'. עמדת העיתון אינה באה לידי ביטוי בהכרח ישירות ובמוצהר, אלא מקבלת גם התייחסות עקיפה באמצעות שימוש באמצעים ספרותיים וצורניים. המרחב המשולש של הכותב, הקורא והתיאור הסמלי הוא מרחב מעורפל שמטבעות לשון, אסוציאציות, מטפורות ודימויים משתתפים בו. במרחב זה הדמיון מקבל מידה מסוימת של חופש, ולפיכך האירוע מובן בהתאם לפרשנות הקורא.

התקשורת היא גם אחד מסוכני החברות שבאמצעותם קבוצות דומיננטיות מנסות להנחיל את ערכי התרבות השלטת ואת הנורמות המקובלות בה לכלל החברה ולהציג דימויים של קבוצות חברתיות בהתאם ליחסן אל המרכז החברתי (פירסט ואברהם, 2004; Tsfaty and Cohen, 2003). ואולם היא נחשבת גם קבוצת עילית בעצמה, מתוקף המשאבים שבידה: מידע על הנעשה במערכת הפוליטית והיכולת להביא מידע זה לפני הציבור ולפרשו. משאבים אלו מקנים לה השפעה על דעת הקהל ועצמה גם לעומת קבוצות עילית אחרות (עציוני-הלוי, 1993). רוב קבוצות העילית קשורות זו לזו בזכות המשאבים שהן מחזיקות, היוצרים ביניהן תלות הדדית. איילי ההון תלויים בשלטון מכוח הטבות ייחודיות של מענקים, הלוואות, הנחות מס ועוד. הטבות אלה יוצרות גם תלות של השלטון בצמרת הכלכלית ויד רוחצת יד' (עציוני-הלוי, 1997).

ההכרה בהשפעתם של כלי התקשורת הביאה לידי כך שקבוצות שונות, ובכללן קבוצות מיעוט, מבקשות לנצל את התקשורת כדי ליצור דעת קהל אוהדת. בזירה זו נודע תפקיד חשוב לעיתונאים ולעורכים, שהם המנהלים במידה רבה את התחום (כהן ע', 2008; פישמן ומימון, 2005; Tewksbury, 1999). אמנם השתתפות בשיח הציבורי איננה ערובה שהמיעוט יצליח להשיג

את תביעותיו החברתיות, אבל היא עשויה לסייע לו לחדור לתודעה החברתית ולהציג את עולמו התרבותי לפני כלל החברה (בן-אריה, 2006; גבל, 2006; כהן א', 2008; מנחם ולהט, 2006).

לצד היותן של קבוצת הלוחמים ושל קבוצת הדייגים קבוצות מיעוט הן גם קבוצות אינטרס. המשותף לכל קבוצות האינטרס הוא רצונן להשפיע על תהליך קבלת ההחלטות כדי לממש את האינטרסים שלהן, גם דרך אמצעי התקשורת – בדרך כלל בניסיון ליצור אשליה שמדובר בצרכיו של הציבור כולו. שתי הקבוצות הן קבוצות ממוקדות מטרה שחבריהן שייכים לקבוצה הומוגנית יחסית מבחינה חברתית-כלכלית. בכל חברה אפשר להבחין במבנה הייררכי, הקבוצות השונות זוכות ליחס, למעמד ולמשאבים לא שוויוניים (אריאן, בן-נון, ברנע וצפתי, 2005; Orbe, 1998). פערים חברתיים אלה באים לידי ביטוי גם בנגישות לתקשורת, המביאה לידי כך שקיימות קבוצות אשר אינן זוכות להתבטא בתקשורת הכללית, ולרוב הן מוצגות בהקשרים שליליים (אברהם, 2000; גבל, 2006; למיש, 1997; שפרינצק, 1995).

לוחמי השיטת הם קבוצת אינטרס פרטית, אשר היה לה עניין מוגדר שהמדינה תכיר בקשר שבין הפעילות הצבאית אשר התבצעה בקישון ובין שכיחות מחלת הסרטן בקרב חבריה. לחברי הקבוצה גם רקע של מעמד אליטיסטי מובהק, של יחידה לוחמת מיוחדת ומוערכת בכל הנוגע ל'טוב המשותף'. קבוצת אינטרס יכולה אפוא להיקשר למיתוסים לאומיים-חברתיים של גבורה ולהיצרב בתודעה החברתית הקולקטיבית בהקשר של ערכים לאומיים, אף שלה עצמה יש אינטרס ברור שאינו משרת בהכרח ישירות את הערך הקולקטיבי. קבוצת הדייגים לעומתה היא קבוצת אינטרס פרטית שאינה קשורה למיתוס לאומי ומעמדה החברתי נמוך משל הלוחמים.

המחקר יעסוק בעיקרו בביטוי התקשורתי השונה ששתי קבוצות חברתיות המתמודדות עם גורל משותף זכו לו בעיתונות האיכותית לעומת העיתונות הפופולרית וכן בקשר שבין הסיקור לאופייה של הקבוצה כעילית או כקבוצה חברתית ממעמד נמוך.

שיטות המחקר

במוקד העבודה עמדו שתי קבוצות חברתיות: הלוחמים – יחידת הקומנדו הימי (שיטת 13) היא אחת מיחידות העילית של צה"ל. היחידה פועלת בים, באוויר וביבשה, לרוב במעטה כבד של חשאיית

(אלדר, 1993). פעילותה המבצעית של השייטת מתבצעת לרוב הרחק מאור הזרקורים.

הדייגים – חומר מחקר מועט ביותר נכתב על דייגי ישראל בכלל ועל דייגי הקישון בפרט (פורת, 1996). הדיג הוא ביסודו תעסוקה פשוטה שאינה מחייבת השכלה מקצועית רחבה, ובישראל פעילות הדיג מרוכזת סביב כמה נמלים. בסוף שנות התשעים פרשו מעבודתם אחרוני הדייגים בני הקבוצות הוותיקות, ואת מקומם תפסו בעיקר עולים ממדינות חבר העמים.

כלי המחקר

המחקר התבסס על 262 כתבות שפורסמו בעיתונים ידיעות אחרונות (112 כתבות) והארץ (150) בין התאריכים 26 במאי 2000 (תאריך חשיפת הפרשה בידיעות אחרונות) ל-2 במאי 2003 (לאחר פרסום הרוח הסופי של ועדת שמגר). הכתבות מוינו על פי סוג האזכור בחמישה קריטריונים: מושא הכתבה, סוג הסיקור, נקודת המוצא של הכתבה, מי מייצג את הקבוצה והאמצעים הצורניים שהתלוו לכתבה (גודל כותרת, תמונה, צבע ועוד).

אופי המחקר

בבסיסו של המחקר עומדות שאלות תקשורתיות וחברתיות המתבססות על כתבות שפורסמו בתקופת מקרה הבוחן. המחקר החל לאחר שהסתיים מקרה הבוחן. אף שהמחקר החברתי פועל בדרך כלל בשירותן של שאלות תאורטיות, למסד הנתונים הראשוני השפעה ברורה כבר על ההשערות שעולות מקריאת החומרים. יוצא אפוא שההשערות אשר מהן המחקר מתחיל נשענות כבר על ראייה ראשונית של 'עובדות חברתיות' עוד קודם שהן נבדקו (לויצוס, 2011). בזמן המחקר החוקר חייב להיות מודע ורגיש להטיה זו ולמנוע כל מניפולציה הנובעת ממנה. במחקר הנוכחי, כדי להימנע מההטיה המדוברת, נאספו כל הכתבות שפורסמו בתקופת המחקר ועסקו בזיהום בקישון. הכתבות מוינו לפני קטגוריות סטנדרטיות של ממדי בולטות, וכך התאפשרה בדיקת שאלת המחקר וההשערות מתוך שאיפה למהימנות גבוהה.

שאלת המחקר

שאלת המחקר עסקה בהבדלי הסיקור של העיתונות האיכותית לעומת העיתונות הפופולרית של שתי קבוצות חברתיות בישראל. המחקר בדק כיצד ההבדלים באופי העיתונים באים לידי ביטוי בהתייחסותם לשתי קבוצות שנפגעו פגיעה דומה ובקשר שבין הסיקור לאופייה של הקבוצה כעילית או כקבוצה חברתית ממעמד נמוך.

השערות המחקר

1. הסיקור של פרשת הקישון בעיתונות האיכותית יהיה שונה מזה שבעיתונות הפופולרית. העיתונות האיכותית תשרת את הצורך של הקורא במידע ובפרשנות, לעומת העיתונות הפופולרית. ההבדלים בסיקור יבואו לידי ביטוי במדדי הבולטות (מקום בעיתון, גודל כותרת, תמונה ואורך כתבה) בנוגע לכל אחת מהקבוצות. ההבדלים באופי העיתונים יבואו לידי ביטוי גם באמצעות תיאורים סמליים סמויים כמו מטפורות ומטבעות לשון.
2. שני העיתונים יסקרו בהרחבה את מאבק הלוחמים לעומת מאבק הדייגים. ההבדל יהיה בשוני שבין המשתנים הקשורים לתרומה ל'טוב המשותף' וההשתייכות לעילית חברתית. קבוצת הלוחמים תזכה לבולטות רבה יותר מקבוצת הדייגים, הנמצאת בשולי החברה ואינה תורמת ל'טוב המשותף'.

הממצאים

הממצאים ייבחנו בהתייחסות לשני מדדים: מדד כמותי ומדד איכותי. הבחינה הכמותית תתייחס למדדי הבולטות העולים מהכתבות שפורסמו בעיתונות כל תקופת המחקר, מתוך התייחסות לשני צירים: הבדלים שמקורם באופיים השונה של העיתונים וההבדלים שמקורם באופיין השונה של הקבוצות שנבדקו. הבחינה האיכותית תיעשה באמצעות בחינת המסגור והבניית המציאות שעשו העיתונים בכתבות ובאמצעות בחינת השימוש במטפורות, בתיאורים סמליים ובתיאורים ציוריים כדי לסקר את הפרשה בשני הצירים: ההבדלים בין העיתונות האיכותית לעיתונות הפופולרית וההבדלים בין קבוצת עילית לקבוצת שוליים בכל הנוגע לסיקור בתקשורת.

מדדי הבולטות

בשלוש השנים מיום חשיפת הפרשה בעיתונות (מאי 2000) עד הגשת הדוח הסופי של ועדת שמגר (אפריל 2003) פורסמו בשני העיתונים 262 כתבות בנושא: 150 (57 אחוזים) מהן פורסמו בהארץ, ו-112 (43 אחוזים) בידיעות אחרונות. קבוצת הלוחמים זכתה לייצוג עצמי נרחב באמצעות ראיונות עם לוחמים שנפגעו, עם בני משפחותיהם ועם עורכי הדין שייצגו אותם במאבק: 157 כתבות (60 אחוזים) מתוך 262 הכתבות שפורסמו ונבדקו. לעומתם בולט היעדר הייצוג של קבוצת הדייגים. בסך הכול בשלוש השנים ייצגו את עצמם הדייגים (ובכלל זה משפחותיהם ועורך דינם) ב-19 כתבות בלבד (שבעה אחוזים). 86 הכתבות הנתורות (33 אחוזים) עסקו בנושאים אחרים הקשורים לפרשה כמו המפעלים המזהמים, עבודתה של ועדת שמגר ופעילותם של הארגונים הירוקים. כדי לבחון את אופי הסיקור של הפרשה בשני העיתונים נבדקו כמה מדדי בולטות:

1. מיקום הכתבה: הממצאים מצביעים כי ידיעות אחרונות נתן מקום מרכזי יותר והעדיף את פרסום המידע בעמודים הראשיים. 9.8 אחוזים מכלל הכתבות פורסמו בעמוד הראשון לעומת 4.8 אחוזים בהארץ. בכך הבליט ידיעות אחרונות יחסית את הכתבות שעסקו בפרשה לעומת הארץ.
2. גודל הכותרות: כמעט עשרה אחוזים מהפרסומים בנושא ניתנו בידיעות אחרונות בכותרת גדולה מאוד (תצלום 1 ותצלום 2). גודל הכותרת

תצלום 2 (ידיעות אחרונות, 26.7.2001)

תצלום 1 (ידיעות אחרונות, 13.6.2001)

מעיד על החשיבות שהעיתון נותן לנושא ועל רצונו להבליט את הידיעה. נראה שהעיתון ידיעות אחרונות ראה חשיבות רבה בפרסום הידיעות ובחר להבליט באמצעות כותרות גדולות.

עיתון הארץ לעומת זה בחר בכותרות קטנות (תצלום 3) לדיווח על הפרשה.

תצלום 3 (הארץ, 27.11.2001, צילום: ירון קמינסקי)²

3. סוג הכותרת: הארץ העדיף כותרות עובדתיות, ואילו ידיעות אחרונות הרבה להשתמש בציטוטים או במטבעות לשון ובמטפורות (לדוגמה: 'מאה אחוז סרטן', 13.6.2001; 'צלילה ממארת', 26.5.2000; 'ניצחון כואב', 28.4.2003).
4. תמונות שליוו את הכתבות: מספרן של התמונות שליוו את הכתבות היה דומה בשני העיתונים. בכתבות שלוו בתמונה העיריף עיתון הארץ תמונה אחת בלבד. ב־92 אחוזים מהכתבות שבחר הארץ להוסיף תמונה, מובאת תמונה אחת בלבד. בידיעות אחרונות לעומת זאת יש יותר כתבות שמלוות בשתיים-שלוש תמונות (15.7 אחוזים) וכתבות שיש בהן יותר מארבע תמונות (5.9 אחוזים).
5. האובייקט המצולם: בידיעות אחרונות מובאים תצלומים רבים של לוחמים, לעומת מיעוט התצלומים שלהם בהארץ. בשני העיתונים כמעט שאין תמונות של הדייגים.

ממצאים אלו מראים כי ידיעות אחרונות בחר ללוות את הידיעות בתצלומים של לוחמי השייטת בפעילות צבאית (תצלומים 4 ו-5), תצלומים שנלקחו מתוך ארכיון המערכת. לרוב אלו אינם תצלומים עדכניים, פרט לכתבות שבמרכזן עמד הסיפור האישי של הלוחמים החולים, ואלהיהן צורפו תמונות עדכניות של

תצלום 5 (ידיעות אחרונות, 25.5.2000)

תצלום 4 (ידיעות אחרונות, 28.5.2000)

תצלום 6 (הארץ, 18.11.2000, צילום: מתי שטיין)³

מושא הכתבה. הארץ העדיף להתייחס לנושא תוך כדי הדגשת הפן הציבורי ללא גוון אישי ורגשי ולהביא לקוראים תמונות עדכניות מדיוני הוועדה, ולא את אנשי הקבוצה הנפגעת (תצלום 6).

6. מושא הכתבה: ידיעות אחרונות חשף את הפרשה, ומאז ליווה את הלוחמים במאבקם, הם היו בשבילו נושא המאבק. הארץ לעומת זאת כחר להביא את המפעלים המזהמים את הקישון כנושא המרכזי של הכתבות, וכן את התנהלותם של מוסדות המדינה בעניין זה.

3 © כל הזכויות שמורות עיתון הארץ בע"מ.

בשני העיתונים ההתייחסות לדייגים קטנה לעומת מכלול הנושאים של הכתבות. בדיעוֹת אחרונות הלוחמים מקבלים 86.8 אחוזים מהכתבות לעומת הדייגים, ש-13.2 אחוזים מהכתבות בלבד עוסקות בהם. בהארץ הלוחמים מקבלים 76 אחוזים מהכתבות, לעומת הדייגים המקבלים 24 אחוזים מהן. ידיעות אחרונות בחר להדגיש את הלוחמים ואת מחלת הסרטן, ואילו הארץ בחר להבליט נושאים של איכות הסביבה והתנהלותם של מוסדות המדינה (57 אחוזים מכלל הכתבות).

7. בחירת המוצג החזותי כאמצעי להבניית המציאות: בממד האיכותי אפשר לראות כי הסיקור של שתי הקבוצות נעשה באופן סטראוטיפי מתוך הבטחה של הלוחמים באור מחמיא ושל הדייגים כאנשי שוליים העונים לסטראוטיפ של ה'דייג העני'.

תצלום 8
(ידיעות אחרונות, 11.9.2002)

תצלום 7
(ידיעות אחרונות, 22.11.2001)

בתצלום 7 הדייגים נראים אנשים קשוי יום, ממוצא מזרחי, העונים לסטראוטיפ של ה'דייג העני'. בתצלום 8 הדייגים מוצגים כפושעים שדגו דגים בנחל המזוהם ושלחו אותם לשווקים, ובכך סיכנו חיי אדם. שני התצלומים מראים את קבוצת הדייגים באור שלילי, כמו שהעיתון ידיעות אחרונות בחר להציגם, הצגה סטראוטיפית שמחזקת את הדימוי הרווח שלהם בציבור. לעומת הצגת הדייגים כאובייקט נחות, הלוחמים מוצגים בהתאם לדימוי הרווח בחברה – חסונים וגיבורים, לבושים בבגדי הצלילה המאפיינים את תפקידם הצבאי. זאת ועוד, כדי לחזק עוד את הסטראוטיפ הקיים מוצג בדיעות אחרונות גם איש תקשורת מוכר – גדי סוקניק – שהיה לוחם בשיטת (תצלום 9).

תצלום 9 (ידיעות אחרונות, 21.6.2000)

8. נקודת המוצא של הכתבות: נקודת המוצא של הכתבות היא גורם המנבא את אופי הכתבה ואת מסגור התוכן שיתקבל. במקרה המתואר נתנו שני העיתונים עדיפות למידע חדש, ולאחר מכן לתיאור של התקדמות הפרשה ולמעקב אחריה. ואולם ידיעות אחרונות הביא פי שניים יותר מעיתון הארץ סיפורים אישיים של לוחמים שנפגעו. סיפורי הדייגים נמצאים בשוליים בשני העיתונים – וממצא זה יכול להעיד על שיקוליהם של העורכים ועל סדר היום שעמד בבסיס פרוסום הכתבות והדרך שפורסמו. המידע שהתקבל על הלוחמים היה לא פעם מידע לא מתווך שהגיע ישירות מהלוחמים וצוטט במלואו ליצירת הזדהות של הקורא עם ה'גיבור'. בידיעות אחרונות סוקרה הפרשה דרך עיני הלוחמים בכמעט רבע מכלל הכתבות, לעומת בקצת יותר מעשרית הכתבות בהארץ. שני העיתונים דומים במיעוט ההתייחסות הניתנת לסיקור דרך עיני הדייגים.

9. נקיטת עמדה: הפניית אצבע מאשימה היא עוד ביטוי לעמדת הכותב, ולא פעם עניין זה יכול להעיד על עמדתו של העיתון כולו בנושא הכתבה. בעניין זה לא ניכר הבדל גדול בין העיתונים. משניהם עלה כי הלוחמים ביקשו את ההכרה של צה"ל ומדינת ישראל, ואילו הדייגים ביקשו את ההכרה בפגיעה בהם מהמפעלים הפטרוכימיים.

שני העיתונים מסכימים בנוגע לאחריות המדינה לתחלואה, אלא שבכל הנוגע לאשמתם של המפעלים הפטרוכימיים, הארץ נוטה לייחס להם אשמה יותר מידיעות אחרונות (18 אחוזים בידיעות אחרונות לעומת 28.9 אחוזים בהארץ). מניתוח הממצאים עולה שקיים הבדל גדול בין דרך הסיקור של עיתון הארץ לדרך הסיקור של ידיעות אחרונות. העיתון האיכותי העדיף את הגישה

הממסדית הנטולה רגש, ולעומתו העיתון הפופולרי חיפש את הרגש ואת הזדהות הקוראים עם הסיפורים האישיים. שני העיתונים הציגו את חברי קבוצת הלוחמים באמצעות פנים ושמות שנעשו מוכרים לציבור הקוראים, למשל יושב ראש המאבק יובל תמיר, שרואיין על בסיס קבוע בשני העיתונים. למאבק הדייגים, לעומת זאת, לא היתה כתובת ברורה ומוכרת לציבור. הדייגים היו ציבור אנונימי, לא מזוהה בשם או בתמונה, ובכך בלט גם ההבדל ביחסם של העיתונים לשתי הקבוצות.

עוד עולה ששני העיתונים יחד התייחסו שונה לשתי הקבוצות: קבוצת הלוחמים זכתה לכולטות רבה יותר בסיקור התקשורתי הן מבחינת מושא הכתבה והן מבחינת העיסוק בדיוני ועדת שמגר, שתואר בהרחבה בשני העיתונים. על רקע זה בולט היעדר הדיווח על מצבם של הדייגים והמשפט שהתקיים בד בבד עם דיוניה של ועדת החקירה. ממצאי המחקר מצביעים על החשיבות שהיתה למיקום הידיעות בנושא פרשת הקישון בעיתונות. כך למשל נותבו החומרים האופוזיציוניים – אלה שלא תאמו את סדר היום של העיתון – לעמודים הפנימיים, שכן ידיעות המתפרסמות בעמודים הפנימיים מקבלות בעיני הקורא חשיבות פחותה מאלו המפורסמות בעמודים הראשונים. במעשה זה שלח העיתון לקוראיו מסר כפול: מצד אחד הפגין מחויבות לערכים הדמוקרטיים; ומן הצד האחר הפגין בבירור העדפה חדשותית, עובדתית, לחומרים הממסדיים, שפורסמו בעמודו הראשון (דור, 2003).

מטפורות, דימויים ותיאורים סמליים וציוריים

העיתונות שסיקרה את פרשת הקישון הרבתה להשתמש במטפורות, בביטויי לשון ובדימויים.

המטפורה מאפשרת להשתמש בייצוג סמלי ובדמיון כדי להביע רעיון מופשט, ומלבד המשמעות הגלויה, יש לה משמעות סמויה. מטפורה היא אפוא גשר בין המוחשי למופשט (אזיקרי, 2004).

בעיתון הארץ נמצאו יותר מארבעים שימושים כאלה, ובידיעות אחרונות מספרם אף יותר מחמישים. מטפורות רבות עסקו בתחום העיוורון. כך למשל העטלף, סמל הקומנדו הימי, מוזכר בהקשר של העיוורון המיוחס לו, ומבליט את הפנייה לכל חושיו של הקורא ולידע שיש לו מתחומים אחרים, המקושר אסוציאטיבית למקרה הנדון. 'העטלף של הקומנדו הימי מעולם לא היה יותר עיוור' (ידיעות אחרונות, 21.7.2000) – מטפורה ציוריות זו מבטאת באופן

הטוב ביותר את מאבקם של הלוחמים ב'עיוורון' של הממסד בכל הנוגע למחדל שהתרחש בנחל הקישון. דוגמאות נוספות לשימוש של התקשורת במטפורות העיוורון: 'להבין את מלוא חומרתו של העיוורון, לאיש לא ירד האסימון' (שם); 'ליקוי מאורות היה שם' (שם) – מטפורה שמתארת חושך מוחלט; 'טחו העיניים מלראות' (ידיעות אחרונות, 21.7.2000). 'טחו עיני מראות' פירושו 'לא הבחין בדבר, עיניו היו מכוסות, אטומות' (אבניאון, 1997); 'צבא של עיוורים גמורים' (ידיעות אחרונות, 21.7.2000) – הצירוף של המילה 'צבא' עם המילה 'עיוורון' יוצר אבסורד שמעלה בקרב הקורא רגשות קשים, שכן כיצד צבא שתפקידו להילחם יכול לתפקד כאשר הוא עיוור? לעתים התיאור הסמלי הקשור בעיוורון צמוד לדעתו של הדובר: 'זוהי רשלנות פושעת ועצימת עיניים. יכלו להדליק נורות אדומות על הסכנות' (שם).

עיתון הארץ משתמש במונחים המקובלים בעולם הצבאי בהתייחסותו ללוחמים, ובכך כבר מציג סדר יום סמוי של קשר בין אחריות המדינה ללוחמים: 'הפקרתם של לוחמים בשדה הקרב' (הארץ, 22.4.2003), 'לתת גב ללוחמים' (שם, 15.6.2000). התיאור הסמלי יכול גם להציג מתח סמוי בין קטבים בלתי אפשריים, למשל 'זה כמו למצוא דגים בים המלח' (שם, 13.11.2001). בין היתר תפקידה של מטפורה לעורר בו בזמן כמה חושים וליצור שכבות של מידע, שמגיעות מרבדים שונים: 'מצחין כמו להחליף חיתול לבן שלי' (שם, 15.9.2000). המטפורה משתמשת בחוש הריח ובפעולה שגרתית מוכרת שנעשית יום-יום בטיפול בתינוק, אבל בתוך ההקשר של פרשת הקישון המשמעות משתנה. עניין זה מתואר במטפורה נוספת 'ג'זרה של המדינה' (ידיעות אחרונות, 26.5.2000). הארץ משתמש גם בחוש השמיעה של הקורא לתאר את המחדל: 'פעמוני האזהרה לא צלצלו' (הארץ, 19.9.2000).

כאשר הכתב רוצה לתאר את משבר האמון שנוצר בין הלוחמים ובין הצבא הוא אינו מתאר זאת כ'קריעה' או כ'ניתוק', אלא במילה מתחום האמנות השימושית: 'נפרם האמון בין מפקדים ללוחמים' (ידיעות אחרונות, 2.5.2003). במקרה זה התיאור הסמלי קורא תיגר על ההגדרה המילולית המוגבלת של המילה. כאשר הדובר רוצה לתאר את אחריותה של המדינה ללוחמים הוא עושה זאת בדרך המזכירה יחסי קרבה אינטימיים בין הורה לילד: 'היו ראויים לידה המחבקת של המדינה ששיגרה אותם לשם' (שם, 22.4.2003). משבר האמון בין העם לצבא מתואר באמצעות הביטוי 'שחיטה של פרה קרושה' (הארץ, 21.11.2001).

השימוש בסמלים, בעיטורים ובאותות ממלכתיים הוא חלק מעיצוב הנרטיב הלאומי. ידיעות אחרונות, בבחירתו בסמל היחידה כלוגו לליווי הסיקור

התקשורת, מציג באופן נוסף את הזדהותו עם נרטיב הגבורה ועם תרומתה של היחידה למדינה. גם הכיתוב בלוגו שמתחת לסמל מייצר דיסוננס במשמעותו הסמלית, שכן קיימת סתירה בין הדימוי של לוחמי השייטת כאנשים בריאים וחזקים ובין המילה 'סרטן', המאפיינת מגוון של מחלות קשות, לעתים חשוכות מרפא. יש לציין כי בלוגו שפרסם ידיעות אחרונות הסרטן מזוהה לא עם הקישון אלא עם השייטת, שהיא יחידת העילית אשר ממנה יצאו הלוחמים. לצירוף זה משמעות סמויות רחבות המרמזות על עמדתו של העיתון.

תצלום 10: הלוגו שליווה את סיקור פרשת הקישון בידיעות אחרונות

להבדיל מידיעות אחרונות, שליווה את הסיקור בלוגו, עיתון הארץ לא ייחד לפרשה סימן או סמל מיוחד, אף שגם הוא ליווה אותה כשלוש שנים. שני העיתונים אינם רואים צורך בהכנת לוגו מיוחד לעניין הדייגים. נראה כי הדייגים – מעצם היותם קבוצת שוליים שמגיעה ממעמד נמוך יותר מקבוצת הלוחמים, קבוצה שאינה מזוהה עם נרטיב לאומי של תרומה לכלל ולמדינה – אינם זוכים לטיפול מיוחד בעניינם כמו שזכתה לו קבוצת הלוחמים. משמעות הבדלים אלו תידון בהרחבה בחלק הבא.

דיון

השערות המחקר נעו בו בזמן על פני שני צירים: ההבדלים בין שני עיתונים יומיים בישראל – איכותי ופופולרי – ואופיו השונה של סיקור מאבקן של קבוצת עילית לעומת קבוצת שוליים. בדיון ייבחנו ממצאי המחקר בשני צירים אלו; בכל ציר יעמדו לפנינו הממצאים הכמותיים של מדדי הבולטות והממצאים שהופקו מהחומר האיכותי המילולי והחזותי.

ההבדלים בין שני עיתונים יומיים בישראל – איכותי ופופולרי – המשפיעים על אופי הסיקור

ראשית, יש לזכור כי פרשת הקישון נחשפה בתחקיר של ידיעות אחרונות. הליווי הצמוד והבולטות שניתנו להתפתחות הטיפול הציבורי והמשפטי בפרשה עשויים להיות קשורים בעובדה שמבחינת ידיעות אחרונות היה זה 'הסיפור שלנו'. יש להניח שגם הלוגו הצמוד שליווה את הכתבות והמקום המרכזי שלהן בעיתון מקורם באחריות העיתונאית-ציבורית להשפיע על קיום עיקרון ערכי של צדק חברתי שקיבלה עליה מערכת העיתון בעקבות חשיפת הפרשה, ובכלל זה הרצון הטבעי של המספר להביא את הסיפור ל'סוף טוב'. גם הארץ בחר להשאיר את הפרשה על סדר היום התקשורתי, אך עשה זאת בלא הרגשת מחויבות הקשורה לעצם חשיפת הפרשה.

אמנם נמצא דמיון בין שני העיתונים בכל הנוגע להחלטתם להשאיר את פרשת הקישון על סדר היום כשלוש שנים, אולם אופי סיקור המקרה בכל עיתון היה שונה.

הארץ, העיתון האיכותי, העדיף במקרה הבוחן עמדה של סיפור (Telling), כלומר העברת מידע תוך כדי סיקור צונן של הנושא. לעומת זאת, ידיעות אחרונות בחר בדרך של הצגה (Showing), שכן העיתונות הפופולרית מרבה להביא את נקודת המבט של האיש 'הקטן', שלעתים מנוגדת לעמדת הממסד, ולהשתמש בשפה ריגושת ונרגשת שפונה אל לבם של הקוראים בניסיון לשתף אותם בתהליכים ולעורר סולידריות. ידיעות אחרונות לא חרג ממאפייניו כעיתון פופולרי. לעומת זאת, טשטוש הגבולות במאפייניו של הארץ מעלה שאלות עומק עד כמה דבק העיתון בעקרונות העיתונות האיכותית ומהם מניעיו הגלויים והסמויים בסטייתו ממאפיינים אלו. את הדמיון שנמצא בין שני העיתונים בממד החזותי (מיקום בעיתון, צבע ותמונות) אפשר להסביר בתהליך 'ההצהבה' המתרחש בעיתון הארץ, שעם השנים מסגל לעצמו יותר ויותר מאפיינים של עיתונות פופולרית, לדוגמה צבע ותמונות. ייתכן שהארץ עושה זאת כמלחמת הישרדות על לבו של ציבור הקוראים וכאמצעי להישאר רלוונטי במציאות המשתנה (קיזל, 2007). אין לגזור מכך שמדובר במגמה שלילית בהכרח. ייתכן כי השימוש של העיתון האיכותי בסממנים פופולריים יותר הוא מעשה דמוקרטי המאפשר לקהלים גדולים יותר מכל השכבות להשתתף בשיח הציבורי שהעיתונות מביאה.

ידיעות אחרונות העדיף ללוות את הלוחמים, ואילו הארץ בחר לסקר את התנהלותם של מוסדות המדינה בכל הנוגע לזיהום ואת המפעלים המזהמים

את הקישון, והם היו המושא המרכזי של הכתבות. שני העיתונים העדיפו מידע חדשותי ומעקב אחר התקדמות הפרשה, ואולם ידיעות אחרונות עשה זאת אגב נתינת מקום לסיפורים אישיים של לוחמים שנפגעו. אף ידיעות אחרונות חשף את הפרשה, עיתון הארץ נתן לנושא ולאירועים שנלוו אליו יותר סיקור שוטף בעמודי החדשות. הסבר נוסף לתמיכתו של ידיעות אחרונות בלוחמי השיטת אפשר למצוא ברצון לתמוך בעקרון השמירה על עקביות הנרטיב הלאומי. ההתרסה כנגד אי-קיום ה'חוזה' בין האזרחים למדינה בנוגע לצבא וכנגד האפשרות שחיילים ייפגעו בפעילות צבאית העלתה קריאה למאבק לשינוי דפוסי פעילות של הורים שבניהם משרתים ביחידות עילית בכלל ובשיטת בפרט (Ben-Asher & Goren, 2006).

ייצוג הנרטיב הלאומי וזהותו עם לוחמי השיטת אפיין בייחוד את ידיעות אחרונות, ואולם גם כלי תקשורת אחרים (ערוץ 2 וערוץ 10), שלא נבדקו בעבודה זו, סיקרו את האירוע מתוך הצגת עמדה ברורה התומכת בלוחמים. במחקר נמצא כי הנרטיב הלאומי לא עמד במרכז הדיווח של עיתון הארץ. עיתון זה העדיף לנקוט עמדה פורמליסטית, שדיווחה על האירועים מתוך חיפוש הדרכים להשיב את הסדר על כנו.

ההבדל בין שני העיתונים בא לידי ביטוי ברור גם בשימוש באמצעים מטפוריים, במטבעות לשון ובדימויים. התיאור הסמלי דוחס מידע בעודו מייצג עולם עשיר שהמערפל והמופשט בו מקבלים צורה מוחשית. הפער בין המסרים הסמויים למסרים הגלויים אפשר לעיתונים להביא לידי ביטוי את עמדתם בלי לחרוג מתפקידם המסורתי כמדווחים ניטרליים על אירועים חדשותיים. העיתון ידיעות אחרונות השתמש במטפורות עצמתיות ובלשון בוטה המכוונות להשפיע על הרגש של הקוראים: 'הג'ורה של המדינה' (26.5.2000), 'הרפש של הצפון' (26.5.2000), 'סיוט לילה' (26.5.2000). הארץ לעומתו השתמש יותר במטבעות לשון ובניבים: 'נמצאים בין הפטיש לסדן' (28.8.2000), 'מחסום מחשבת' (22.4.2003), 'לטאטא את העניין' (19.6.2000).

השוני בין העיתונים בא לידי ביטוי בעושר השפה העברית בכתבות. עיתון הארץ העדיף להשתמש בשפה גבוהה ובניבים, ואילו ידיעות אחרונות, הפונה לכלל הציבור, השתמש בשפה פשוטה ולא פעם אף בביטויי סלנג. לסיכום, במחקר נמצא שההבדלים במדרי הבולטות ובתיאורים המטפוריים מקורם באופיים השונה של העיתונים, ובכך הם מאששים את השערת המחקר הראשונה – שההבדל בסיקור מקורו בשוני בין סוגי העיתונים.

סיקור המאבק של קבוצת עילית לעומת סיקור המאבק של קבוצת שוליים

תפקידה של התקשורת כזירת עימותים שווה המייצגת את הציבור הרחב (כספי, 2001) אינו מובן מאליו. מממצאי המחקר נראה כי קיים פער בין הצהרת התקשורת על תפקידה ובין המציאות. ההבדלים בסיקור הפרשה נובעים לא רק מאופיים השונה של העיתונים אלא גם ממעמדן השונה של שתי הקבוצות הנחקרות. אפשר לתלות זאת בשוני בין המשתנים הקשורים לתרומה ל'טוב המשותף' ובין ההשתייכות לעילית חברתית. קבוצת הלוחמים זכתה לבלוטות רבה יותר מקבוצת הדייגים, הנמצאת בשולי החברה ואינה תורמת ל'טוב המשותף'. התבוננות בהבדלים בסיקור שקיבלו שתי הקבוצות מאפשרת לנו לראות בבירור את הפערים בריבוד חברתי של השתיים. העיתונים מתארים את הדייגים כקבוצה חברתית קטנה, שולית מבחינת מעמדה הכלכלי-חברתי, הפועלת לעתים גם נגד האינטרסים החברתיים (למשל כשהם מוציאים למכירה בשוק דגים מהקישון, המסכנים את בריאות הציבור). כל התקופה הדייגים אינם מצליחים לחבור לקבוצות אינטרס נוספות כמו הארגונים הירוקים כדי לנסות לחזק ולעבות את תמיכת הציבור בהם. נראה כי קבוצת הלוחמים דאגה לעצמה לייצוג נרחב. הלוחמים, כקבוצת מיעוט, פעלו בעקביות מתוך הבנה של אסטרטגיות חברתיות ותקשורתיות כדי להשפיע על קבוצת הרוב לקבל את דעתם. ידיעות אחרונות גם הקצה שני כתבים לליווי הפרשה, והדבר הביא לידי עלייה בנגישותה של קבוצת הלוחמים לתקשורת.

לעומת פעילות הלוחמים, הדייגים לא השתמשו בדוחות נוספים על הזיהום בקישון שפרסמו מגוון של גופים (למשל גזית, הרשקוביץ ומילשטיין, 2002; חרות, שפר וכהן, 2003) ושאותם הם יכלו להביא לידיעת הציבור כחלק מהכוח להשפיע על ההכרה בהם כקבוצה נפגעת בעלת זכויות לפיצוי. ייתכן שהם לא הכירו את הדוחות האלה במלואם, אף שכקבוצה העוסקת בנחל שהוא מקור פרנסתם ושהזיהום בו הוא מושא תביעתם, הם היו אמורים להתעניין בהם.

מאבקם של הדייגים נשאר מתחת לפני השטח, וקיבל ביטוי מצומצם לעומת זה שזכו לו הלוחמים. יש לציין כי באותה העת דחתה המערכת המשפטית את הזיקה בין תביעת הדייגים לתביעת הלוחמים ובית המשפט העליון קבע שדוח ועדת שמגר בנושא הצלילות אינו קביל ככל הנוגע לתביעות אזרחים שלא שהו בקישון במסגרת צבאית (ארגט-קראוס, 2005; בן עטר ובן אשר, 2011). פרשת הקישון היא מקרה המאפיין אירוע חדשותי המצוי על הגבול הדק שבין המידע העובדתי והעיסוק בסוגיות חברתיות ערכיות ובין המשמעויות האישיות,

הפרטיות, הקשורות אליו. מושא הפרשה היה אפוא לא רק נחל הקישון והזיהום בו אלא גם האנשים שבאו במגע עם מימיו, ובייחוד לוחמי השייטת. לפיכך, מתוך כלל הממצאים עולים כיוונים נוספים העשויים לשפוך אור על המקורות לפער שנוצר בסיקור התקשורתי בין קבוצת עילית לקבוצת שוליים.

כמו במחקרים קודמים (דור, 2003; כהן א', 2008; כהן ע', 2008; להב, 2008; פירסט ואברהם, 2004), גם מהמחקר הזה עולה כי המציאות אינה אמת אובייקטיבית אחת וכי תמונת המציאות של כל אחד ואחד תלויה בנקודת השקפתו. לכן התקשורת מספרת סיפור. ככל שקבוצה או מנהיג קבוצה יודעים לספר סיפור טוב יותר, כן תביא התקשורת את האמת שלהם לקדמת הבימה כאילו היתה האמת האובייקטיבית.

בדברים שנשא עורך חדשות בערוץ 1, הערוץ הממלכתי, ביום עיון הוא היטיב לתאר את ההכרח ללמד ולחנך לצפייה ביקורתית, ולא לראות בעובדות המתוארות אמת אובייקטיבית (אהרונוף, 2009). לכאורה התקשורת מציגה חזות מאוזנת בהראותה את שני הצדדים של הסכסוך או הקונפליקט, אבל בעצם מי שמניע אותה אלה כוחות ההגמוניה. התקשורת יוצרת הרגשה של ביקורתיות, אך בעצם בוחרת את המידה של הבאת הדברים לדיון, את אופן ההבאה ואת זוויות הראייה שלהם.

במדינות דמוקרטיות התקשורת החופשית היא לרוב גוף כלכלי שנמצא בידיים פרטיות. התקשורת נתונה לחסדי הרייטינג, ולכן נוטה לסקר אירועים אלימים בדרמטיות וברטוריקה טעונה שפונה אל הרגש. הצלחתה של קבוצה להשיג סיקור תקשורתי אוהד קשורה ביכולתה 'להביא את הסחורה' לתקשורת ולהשפיע עליה להבליט בסדר היום התקשורתי את מאבקה. קבוצות שחותרות לשינוי יכולות להשתמש בכמה שיטות כדי להשפיע על סדר היום, למשל עתירה לבג"ץ, שדלנות בקרב חברי כנסת וממשלה וכמובן פעולות בשטח כמו שביתות, הפגנות, משמרות מחאה, שביתות רעב ועצומות. אחת השיטות היעילות היא פעילות תקשורתית – פרסום מודעות, הופעת מנהיגי הקבוצה בכלי התקשורת, העברת מסרים לתקשורת באמצעות מסיבות עיתונאים והודעות לעיתונות וכן ייזום נושאים לכתבות אשר מציגות את הבעיות שרוצים לפתור.

שיח האזרחות הרפובליקני מאופיין כשיח אזרחות שההטבות ניתנות בו כגמול על תרומה ל'טוב המשותף', ואילו שיח אזרחות ליברלי הוא כזה שההטבות ניתנות בו על בסיס השתייכות האזרח למדינה מעצם היותו אזרח (פלד, 1993). ואולם השפעתו של שיח האזרחות אינה מסתיימת רק ב'משוואה הרפובליקנית' שתוארה לעיל, שכן ההכלה בחברה או ההדרה ממנה יכולות לייצר זהויות חברתיות חדשות או לעצב את הזהויות הקיימות באופן שונה (עינב, 2008).

התקשורת יכולה להיות גם הנשק העיקרי של החלשים חסרי המשאבים, שאין להם דבר מלבד כעסם ורצונם העז לשנות את המציאות, אבל רק בתנאי שהם יודעים להשתמש בה כדי להשיג באמצעותה את התוצאות הרצויות. הדימוי של המאבק כאמתי וצודק הוא אחד הגורמים שמשכו סיקור אהד של התקשורת בשלב הראשוני של המחאה. קבוצת הדייגים מתאימה לאפיון כקבוצה חלשה חסרת משאבים שרוצה לשנות את המציאות, ואולם חבריה חסרים הידע והכישורים להשתמש בתקשורת לטובתם. הדיווח בתקשורת מציג את דייגי המכמרות כקבוצה חברתית מבודדת, אבל שלא כמו בתפיסות עממיות פופולריות שלדעתן 'בכול אשמה התקשורת', ההתבוננות בממצאים מרחיבה את זווית הראייה למרכיבים עמוקים יותר של השסע החברתי בישראל.

ממצאי המחקר תומכים בטענתו של אברהם (2006) בדבר הרכיבים המשפיעים על אופן הדיווח: אופן הייצוג של הקבוצה, הנגישות שלה וחלקו של העיתונאי ביצירת הפערים בדיווח התקשורתי בין שתי הקבוצות. נראה כי שילוב בין המרחק הפיזי של הדייגים, שרובם תושבי הצפון, עם העובדה כי רוב הכתבים הם תושבי המרכז שהתקשו או לא טרחו להגיע צפונה ועם הדימוי הסטראוטיפי של שתי הקבוצות (לוחם-גיבור, דייג-עני) הביא לידי הבלטה של קבוצת הלוחמים ולהדרה של קבוצת הדייגים. אפשר לשער כי לעיתונאים היה קל להגיע לבית התפוצות בתל אביב כדי לסקר את דיוניה של ועדת שמגר, שעסקו בלוחמי השיטת, יותר מלנסוע לצפון. יתרה מזאת, דיוני ועדת שמגר פורסמו באינטרנט והיו נגישים לכתבים בכל עת, ללא כל צורך לצאת אל השטח. הדיונים במשפטם של הדייגים נגד המפעלים, לעומת זה, התקיימו – ועדיין מתקיימים – בבית המשפט המחוזי בחיפה, והפרוטוקולים שלהם אינם מתפרסמים באינטרנט.

המונחים 'מרכז' ו'פריפריה' קשורים לא פעם להבדלים בין קבוצות עילית לקבוצות שוליים, ובמקרה זה זוהו הלוחמים עם 'המרכז', והדייגים – עם 'הפריפריה'. אי-השוויון היה מובנה בנקודת הפתיחה של שתי הקבוצות, והעמיק בשל גורמים בקבוצות שחידדו אותו. טענתו של שילס (Skills, 1975) בתוך: גרוס, 2008) ש'המרכז' מתקיים בזכות מערכת ערכים שנחשבת נשגבת, הוכחה באמצעות הסיקור התקשורתי השונה של כל אחת מהקבוצות, שמקורו בזיקה לנרטיב הלאומי.

התקשורת מאפשרת חשיפה של קולות ודיווחים שאינם ממסדיים במובהק, אבל דווקא השימוש המערכתי של אמצעי התקשורת בחומרים הללו מסייע להם לעתים מזומנות להנציח לקוראיהם את תמונת העולם ההגמונית. בכך התקשורת פעילה במיצוב קבוצות מיעוט בחברה – אם בהדרתן ואם בנתינת בימה להן.

במדינות המוקרטיות, אמצעי התקשורת מושפעים במידה רבה מאופי המערכת החברתית והפוליטית שהם פועלים בתוכה. התקשורת היא אחד מסוכני החברות שבאמצעותם קבוצות דומיננטיות מנסות להנחיל את ערכי התרבות השלטת ואת הנורמות המקובלות בה לכלל החברה ולהציג דימויים של קבוצות חברתיות בהתאם ליחסן אל המרכז החברתי (אברהם, 2002; אברהם, פירסט ואלפנט-לפלר, 2004; כהן וטוקצ'נסקי, 2007; פירסט ואברהם, 2004). ממצאי המחקר מראים בבירור את יתרונה של קבוצה חברתית המחוברת למרכז על פני קבוצה הנמצאת בפריפריה. להלכה לכל אזור הזכות לגבש לעצמו דעה ולהציגה בפומבי, בין היתר באמצעי התקשורת, ובה בעת לקבל מהתקשורת מידע מהימן על המציאות החברתית, ובכלל זה מידע על קבוצות המיעוט הפועלות בה. ואולם למעשה פעמים רבות קבוצות מיעוט מבחינה מספרית או קבוצות מהפריפריה שמעמדן בריבוד החברתי נמוך נדחקות לשוליים ואינן זוכות לייצוג שווה.

הלוחמים והדייגים אינם קבוצות האינטרס היחידות שפעלו בזירת המאבק. בכל הקשור לפרשת הקישון ידוע בוודאות כי אחדים מהמפעלים הפטרוכימיים הגדולים וקבוצות של בעלי הון מעורבים בפרשה, וכך גם בעלי מניות בכלי התקשורת. עדות סמויה נמצאת בקשר בין הון-שלטון-עיתון, שכן ידוע כי בעלי המפעלים מחזיקים בכמה מהמניות של העיתונים. מלבד זה, למשפחות ההון יש שדולה בכנסת, וזו משפיעה על הבאתו של הנושא לדיון ציבורי או על החרשתו. שיקולי עריכה בהקשר זה נותרו ברמת ההשערות אשר לא היה אפשר לבחון אותן בכלים שעמדו לרשות המחקר. כל שנותר הוא להצביע על התוצר הסופי וממנו לגזור השערות על התהליך כולו.

אפשר להניח שחקר הבולטות וההדרה של קבוצות חברתיות בכל הנוגע לפרשת הקישון מושפע מגורמים רבים עד מאוד, אשר אחדים מהם יישארו לעולם סמויים מעיניו של החוקר משום שקשה לבחון כנפרד את פעולתם ולהתחקות אחר המידע שלא הגיע לפרסום. ממצאי המחקר חשפו את המורכבות שבפרסום ואת הבניית המציאות והמסגור שקיבל האירוע, הקשורים במגוון רחב יותר של תפיסות ואמונות של התקשורת. את המגמה הזאת מחזקות גם פרקטיקות של הקבוצות הפועלות בקשרי גומלין ושיתוף פעולה עם התקשורת (בן עטר ובן אשר, 2011).

בראייה לאחור, בעקבות אירועי קיץ 2011, אז פרץ לתודעה הציבורית המאבק על צדק חברתי, נראה תפקידם של אמצעי התקשורת כולט עוד יותר בהשפעה על סדר היום הציבורי ובהחלטה מי מהנאבקים יישאר מחוץ לשיח התקשורתי ומי יזכה לחשיפה. המחקר הנוכחי חושף את הקשר האפשרי שבין

קבוצות אינטרס לאמצעי התקשורת ומראה כי מי שנתפס כמייצג ערכים הקשורים לנרטיב הלאומי ומשתייך לקבוצת עילית יוכל לזכות לחשיפה רחבה יותר.

ההתרחשות הגלויה והסמויה בשדה התקשורת והמשמעות החברתית הגלויה והסמויה העולה מהן הן אתגר לחוקרים. אחדות מהשאלות קשורות לקיטוב ולשסעים בין קבוצות בחברה הישראלית, ושאלות אחרות עוסקות בכוחה של התקשורת להשפיע על המקום שהקבוצות תופסות במרחב השיח הציבורי. המענה לשאלות אלו יכול לשפוך אור על עוד אירועים המתרחשים מדי יום ביומו במדינת ישראל ובתקשורת נתפסים כאירועים נפרדים, בלי שיהיה אפשר לזהות את המארג הכולל, את צבעיו, את הרכביו ואת משמעויותיו בהקשר של החברה הישראלית בכלל וקבוצות מיעוט בפרט.

רשימת מקורות

- אבניאון, איתן, 1997. מילון ספיר: מילון עברי-עברי מרוכז בשיטת ההווה, הדר ארצי, ירושלים.
- אברהם, אלי, 2000. התקשורת בישראל, מרכז ופריפריה: סיקורן של עיירות הפיתוח, אקדמון, ירושלים.
- , 'לאיזה צד נוטים העיתונאים?' העין השביעית, 37: <http://www.the7eye.org.il/il/Thesis/Pages/article3717.aspx> (תאריך אחזור: 6.10.2009).
- אברהם, אלי, 2006. 'תקשורת וייצוג קבוצות', בתוך: א' רם ונ' ברקוביץ (עורכים), אי-שוויון, הוצאת אוניברסיטת בן-גוריון בנגב, באר שבע, עמ' 401-409.
- אברהם, אלי, פירסט ענת ואלפנט-לפלר נועה, 2004. הנעדרים והנוכחים בזמן צפיית שיא: מגוון תרבותי בשידורי הטלוויזיה המסחריים בישראל, הרשות השנייה לטלוויזיה ולרדיו, ירושלים.
- אהרונוף אדי, 2009. הרצאה של אדי אהרונוף, עורך חדשות ערוץ 1, ביום העיון 'בצל ההתנתקות', מרכז מנדל למנהיגות בנגב, באר שבע, 17.3.2009.
- אזיקרי, דוד, 2004. 'מטפורה ופסיכותרפיה', שיחות, יח (2), עמ' 125-133.
- אלרד, מיכאל, 1993. שייטת 13 סיפורו של הקומנדו הימי, מעריב, תל אביב.
- אריאן, אשר, בן-נחן פזית, ברנע שלומית וצפתי יריב, 2005. התקשורת בדמוקרטיה הישראלית מנקודות מבט שונות במסגרת פרסומי מדד הדמוקרטיה הישראלית, המכון הישראלי לדמוקרטיה, ירושלים, עמ' 17-27.

- אתר האגף לדיג, באתר משרד החקלאות: <http://www.fishery.moag.gov.il/Fishery/SeaFishery/daygyamtihtont>
- אתר חיל הים: <http://www1.idf.il/Navy/Site/Templates/Homepage.asp?lang=he>
- בן-אריה, אשר, 2006. 'המצוקה פנים רבות לה: על התפתחות תפיסת המצוקה בישראל', ביטחון סוציאלי, 72, עמ' 39-58.
- בן עטר, אלה ובן אשר סמדר, 2011. 'תפקידו של הנרטיב במיצוב קבוצה בתוך מרחב שיח התקשורת הציבורי: ניתוח מקרה של מאבק לוחמי השיטת ומאבק הדיונים בפרשת הקישון', עיונים בחברה ושפה. כתב עת אלקטרוני בין תחומי לחקר שפה וחברה (2) 4, עמ' 10-30.
- גבל, אינס, 2006. הציבור הדתי-לאומי והתקשורת: יחסי אהבה-שנאה (התקשורת המגזרית בישראל, חוברת 4), מכון חיים הרצוג לתקשורת חברה ופוליטיקה, תל אביב.
- גזית, אביטל, הרשקוביץ ירון ומילשטיין דנה, 2002. 'דו"ח ניטור ביולוגי של נחל הקישון: חברת חסרי החוליות הגדולים כאמצעי להערכת בריאות הנחל', אוניברסיטת חיפה, חיפה, בתוך אתר המשרד לאיכות הסביבה: http://www.sviva.gov.il/Environment/Static/Binaries/index_pirsumim/p0183_1.pdf (תאריך אחזור: 13.9.2009).
- גרוס, תמר, 2008. 'על מרכז-פריפריה והאיווי לשיבה', בתוך: ישראל כץ, זאב דגני ותמר גרוס (עורכים), אי-כאן: שפה זהות מקום, הקיבוץ המאוחד, בני ברק, עמ' 15-25.
- דור, דניאל, 2001. עיתונות תחת השפעה, הוצאת בבל, תל אביב.
- , 2003. מאחורי חומת מגן, בבל, בשיתוף עמותת קשב, תל אביב.
- דורי-הכהן, גונן, 2012. "תודה לכתבנו": היבטים אינטראקציוניים בסיפור החדשותי בטלוויזיה, בתוך: מיכל חמו, מנחם בלונדהיים ותמר ליבס (עורכים), תקשורת כשיח — עיונים בשפה ומדיה, מאגנס, ירושלים, עמ' 320-350.
- דיקר, עידית (1999). 'יצירת "מיתוס רבין" בעיתונות הישראלית בשנה שלאחר הרצח', עבודה לשם קבלת התואר מוסמך, אוניברסיטת תל-אביב.
- חרות, ברק, שפר עדנה וכהן, יובל, 2003. 'איכות מימי החופין של ישראל בים התיכון בשנת 2002', דוח של חקר הימים והאגמים בישראל, H39/2003, בתוך אתר המשרד להגנת הסביבה: http://www.sviva.gov.il/bin/en.js?enPage=blankPage&enDisplay=view&enDispWhat=object&DispWho=index_pirsumim%5EI82&enZone=pi&rsum_veHotsaa_laor&enVersion=0 (תאריך אחזור: 13.9.2009).

טל-שיר, ענת, 2009. השיטת בקישון – המאבק לחיים והמאבק התקשורתי, בתוך: פנחס יחזקאלי (עורך), ביטחון ותקשורת, משרד הביטחון והאוניברסיטה המשודרת, עמ' 106-114.

ידגר, יעקב, 2003. 'רמקורטיה במשבר: התקשורת, המרחב הציבורי ורצח רבין', תרבות דמוקרטית, 7, עמ' 105-129.

ישובי, נעמה, 2001. הדרה ודימוי שלילי: אי-שוויון בתקשורת הישראלית, האגודה לזכויות האזרח בישראל, ירושלים.

כהן, איילת, 2008. 'עיתונאים מדווחים ממקום הפיגוע: מבט ביקורתי על תבניות דיווח מילוליות וחזותיות', בתוך: מוטי ניגר, מנחם בלונדהיים ותמר ליבס (עורכים), סיקור כסיפור: מבטים על שיח התקשורת בישראל לכבודו של יצחק רועה, מאגנס, ירושלים, עמ' 85-110.

כהן, יונתן וטוקצ'נסקי ריבה, 2007. 'טלוויזיה וזהות חברתית בעידן הרב-ערוצי: דפוסי צפייה גלובליים ומקומיים של קבוצות חברתיות בישראל', סוציולוגיה ישראלית, ח (2), עמ' 37-63.

כהן, עקיבא, 2008. 'ערך חדשותי על פי עיתונאים, יחצנים וקוראים', בתוך: מוטי ניגר, מנחם בלונדהיים ותמר ליבס (עורכים), סיקור כסיפור: מבטים על שיח התקשורת בישראל לכבודו של יצחק רועה, מאגנס, ירושלים, עמ' 275-289.

כספי, דן, 1995. תקשורת המונים, ב, האוניברסיטה הפתוחה, רמת אביב, עמ' 94-117.

—, 2001. דעת קהל, תעמולה ודמוקרטיה, האוניברסיטה הפתוחה, רמת אביב, עמ' 138-150.

לבד, אודי, 2008. "להחזיר עטרה ליושנה": "ההתנתקות" כניסיון לחילופי אליטות בצה"ל ובחברה הישראלית', בתוך: חיים משגב ואודי לבד (עורכים), בצל ההתנתקות: דיאלוג אסטרטגי במשבר, כרמל והמכללה האקדמית נתניה, נתניה וירושלים, עמ' 207-232.

להב, הגר, 2008. 'מקרה מוזעזע': סיקור תקשורתי של תקיפות מיניות בישראל (סדרת אגרתא, חוברת 10), מכון חיים הרצוג לתקשורת, חברה ופוליטיקה, תל אביב.

לוי, יגיל, לומסקי-פדר, עדנה והראל נועה, 2007. 'מ"צבאיות נתינית" ל"צבאיות חזית': פניה המשתנות של הצבאיות בישראל', המרחב הציבורי, 1, עמ' 89-116.

לויצוס, פיטר, 2011. 'וידאו, סרטים ותצלומים כמסמכי מחקר', בתוך: מרטין ו' באואר וג'ורג' גאסקל (עורכים), מחקר איכותני שיטות לניתוח טקסט תמונה וצליל, האוניברסיטה הפתוחה, תל אביב, עמ' 109-122.

- ליבס, תמר, קמה עמית וטלמון מירי, 2003. תקשורת כתרבות: יצירת משמעות כמפגש בין טקסט לבין קוראים, ב, האוניברסיטה הפתוחה, תל אביב.
- לימור, יחיאל ומן רפי, 1997. עיתונאות: איסוף מידע, כתיבה ועריכה, האוניברסיטה הפתוחה, תל אביב.
- למיש, דפנה, 1997. 'הפוליטיקה של הדרת מיעוט בתקשורת: דימויי נשים וסיקור האלימות נגדן', בתוך: דן כספי (עורך), תקשורת ופוליטיקה, האוניברסיטה הפתוחה, תל אביב, עמ' 185-207.
- מנחם, גילה ולהט ליהיא, 2006. 'הון חברתי, משילות דמוקרטיה ותפוקות מדיניות: ניתוח מושגי וכמה הערות על ההקשר הישראלי', סוציולוגיה ישראלית, ז (2), עמ' 397-424.
- נייגר, מוטי, 2008. 'איך לקרוא תקשורת? מודל רב-מוקדי לפרשנות טקסטים במדיה'. בתוך: מוטי נייגר, מנחם בלונדהיים ותמר ליבס (עורכים), סיקור כסיפור: מבטים על שיח התקשורת בישראל לכבודו של יצחק רועה, מאגנס, ירושלים, עמ' 41-60.
- עינב, רחלי, 2008. 'דיג מכמורת – Trawling', אתר דיג בסימן הכחדה, מיזם הצלה, <http://saveourfishingproject.net/heb/24/#comment-79>, 15.2.2008.
- (תאריך אחזור: 12.10.2008).
- עצינוני-הלוי, חוה, 1993. קשר האליטות והדמוקרטיה בישראל, ספרית פועלים, תל אביב.
- , 1997. מקום בצמרת: אליטות ואלטיזם בישראל, צ'ריקובר, תל אביב.
- פורת, ראובן, 1996. כובשי הדיג: מימי העלייה הראשונה ועד מלחמת ששת הימים, הקיבוץ המאוחד [תל אביב].
- פירסט, ענת ואברהם אלי, 2004. ייצוג האוכלוסייה הערבית בתקשורת הישראלית: השוואה בין סיקור יום האדמה הראשון (1976) לבין סיקור אינתיפאדת אל-אקצה (2000), אוניברסיטת תל-אביב, מרכז שטיינמן למחקרי שלום, תל אביב.
- פישמן, גדעון ומימון דוד, 2005. 'המשטרה והתקשורת'. בתוך: גדעון פישמן (עורך), המשטרה והתקשורת ומה שבניהן, המכון הישראלי לדמוקרטיה, ירושלים, עמ' 8-33.
- פלד, יואב, 1993. 'זרים באוטופיה: מעמדם האזרחי של הפלשתינאים בישראל', תיאוריה וביקורת, 3, עמ' 21-35.
- קיזל, אריה, 2007. 'חינמונים, הצהבה, כוח עבודה עיתונאי זול ומתחלף' (21.9.2007), e-mago: כתב עת בנושא תרבות ותוכן: <http://www.e-mago.co.il/Editor/economy-1880.htm> (תאריך אחזור: 11.9.2009).

רועה, יצחק, 1994. אחרת על התקשורת: שבע פתיחות לעיון בתקשורת ובעיתונות, רכס, אבן יהודה.
 שפרינצק, אהוד, 1995. בין מחאה חוץ-פרלמנטרית לטרור: אלימות פוליטית בישראל. מרכז ירושלים לחקר ישראל, ירושלים, עמ' 101-146.

- Ben-Asher, Smadar (2003). 'Hegemonic, Emancipated and Polemic Social Representations: Parental Dialogue Regarding Israeli Marine Soldiers Training in Polluted Water', *Journal of Social Representations*, 12 (6.1-6.12).
- Ben-Asher, Smadar and Goren, Nurit (2006). Projective Identification as a Defense Mechanism When Facing the Threat of an Ecological Hazard, *Jurnal of Psychoanalysis, Culture & Society*, II, pp.17-35.
- Hilgartner, Stephen and Bosk, Charles L. (1988). 'The Rise and Fall of Social Problems: A Public Arenas Model', *American Journal of Sociology*, 94, pp. 53-78.
- Lyenger, Shanto (1990). 'Framing Responsibility for Political Issues: the Case of Poverty', *Political Behavior*, 12 (1), pp. 19-40.
- McCombs, Maxwell E. and Shaw, Donald L. (1972). 'The Agenda-Setting Function of Mass Media', *Public Opinion Quarterly*, 36 (2), pp. 176-187.
- Noelle-Neuman, Elizabeth (1974). 'The Spiral of Silence: A Theory of Public Opinion', *Journal of Communication*, 24 (2), pp. 43-51.
- Orbe, Mark P. (1998). *Constructing Co-Culture Theory: An Explanation of Culture, Power and Communication*, Thousand Okes, Ca: Sage.
- Roeh, Itzhak and Nir Raphael (1992). 'Intifada Coverage in the Israeli Press: Popular and Quality Papers Assume a Rhetoric of Conformity', *Discourse & Society*, 3 (1), pp. 47-60.
- Tewkbury, David (1999). 'Differences in How We Watch the News: The Impact of Processing Goals and Expertise on Evaluations of Actors', *Communication Research*, 26 (1), pp. 4-29.
- Tsfati, Yariv and Cohen, Jonathan (2003). 'On the Effect of the Third Person Effect: Perceived Influence of Media Coverage and Residential Mobility Intentions', *Journal of Communication*, 53 (4), pp. 711-727.

Wanta, Wayne, Golan, Guy and Lee, Cheolhan (2004). 'Agenda Setting and International News: Media Influence on Public Perception of Foreign Nations', *Journalism and Mass Communication Quarterly*, 81 (2), pp. 364-378.

קטעי עיתונות ותקשורת

אורלי וגיא בע"מ (5.9.2010). תחקיר ערוץ 10 בנושא דייגי הקישון.
 טל-שיר, ענת ויחזקאל, צדוק (26.5.2000). צלילה ממארת. ידיעות אחרונות,
 מוסף השבת.
 כל הכתבות בנושא פרשת הקישון שפורסמו בידיעות אחרונות מ-25.5.2000
 עד 2.5.2003.
 כל הכתבות בנושא פרשת הקישון שפורסמו בעיתון הארץ מ-4.6.2000 עד
 30.4.2003.

פרוטוקולים

פרוטוקולים של ועדת שמגר. פורסמו במלואם באתר האינטרנט של אוניברסיטת
 תל-אביב: www.tau.ac.il/~bhkishon (תאריך אחזור: 1.12.2008).
 ועדת שמגר (2001). שמגר, מאיר, וילצ'יק, מאיר ורנרט, גד, דו"ח ועדת החקירה
 בעניין ההשלכות של פעילות צבאית בנחל הקישון ומימי הסביבה על
 בריאותם של חיילי צה"ל שהופעלו במקום, דוח ראשון של ועדת החקירה,
 משרד הביטחון.
 ועדת שמגר (2003). הדו"ח הסופי פורסם בשיבתה האחרונה של ועדת
 החקירה, אתר ועדת החקירה בתוך אתר אוניברסיטת תל-אביב:
www.tau.ac.il/~bhkishon (תאריך אחזור: 1.12.2008).